

ПИТАННЯ СЛОВОТВОРУ І МОРФЕМІКИ В «ГРАМАТИЦІ» М. СМОТРИЦЬКОГО

Анотація. У статті проаналізовано розуміння граматистами початку XVII ст. окремих морфеміко-словотвірних явищ та способи відображення їх у «Граматиці» М. Смотрицького. Проведено аналіз названої праці та визначено, на які словотвірні та морфемні особливості слів звернув увагу граматист. Це, зокрема: 1) поділ слів за «начертаннями», який у граматичі здійснено залежно від кількості слів, що входили до їх складу, тобто враховуючи морфемну будову; 2) поділ слів на два види, який М. Смотрицький робив залежно від словотвірної будови слів; 3) спроба класифікації похідних на основі словотвірної мотивації; 4) суфіксальне та префіксальне словотворення прикметників та дієприкметників. Визначено, що розуміння морфеміко-словотвірних явищ у М. Смотрицького та його сучасників, перебувало на зародковому етапі.

Ключові слова: словотвір, морфеміка, «Граматика» М. Смотрицького, староукраїнське мовознавство.

Kotsa Ruslana

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of Ukraine

ON THE WORD-FORMATION AND MORPHEMIC IN “GRAMMAR” OF M. SMOTRYTSKYI

Summary. The questions of word-formation were covered, more or less, by the grammar authors of the late 19th – early 20th centuries. In view of this, it becomes clear that in the “Grammar” of M. Smotrytskyi (1619) there is no separate chapter on word-formation nor separate description of any derivatological things. However, some information on morphemic and word-formation one can find in the general description of word classes in the grammar second chapter. Each word class has three “nachertaniya”: *prostoye*, *slozhennoye* and *preslozhennoye*. The words classification according to “nachertaniya”, M. Smotrytskyi made depending on the number of words included in their composition. For example: *славный – преславный – препрославленный*. Thus, as a matter of fact, M. Smotrytskyi performed the words classification according to their morphemic structure. M. Smotrytskyi divided nouns into two types: 1) *pervoobrazny*; 2) *proizvodny*. That is, he divided words into primary and secondary, or derivatives. He distinguished 8 types of derivatives: “*otheimenny*”, “*otchestvny*”, “*vlastelny*”, “*jazychesky*”, “*hlaholny*”, “*otimenny*”, “*umalitelny*”, “*unychyzhytelny*”. M. Smotrytskyi divided verbs also into two types: 1) *pervoobrazny* or *sovershenny*; 2) *proizvodny*. The derivative verbs classification proposed by M. Smotrytskyi was based on the semantic principle, namely ‘the nature of action’. Some information on the suffixation and prefixation of adjectives is found in the description of the comparison degrees of adjectives, which the author of the grammar distinguished into three types: “*imenytelny*”, “*razsudytelny*” and “*prevoskhodytelny*”. Creation of participles (“*prychastija*”) is considered by M. Smotrytskyi in connection with the description of their temporal forms. The grammar explained the ways of their formation. For example: *чтүүйй* is found from *чтү* by adding *йй*, *четийй* is found from *четохъ* where *охъ* was changed by *ийй*. M. Smotrytskyi introduced into our grammatical literature the notion of adverb (“*dijeprychastije*”) which, in his definition, was truncated form of participle. For example: *чтүшъ* is found from participle *чтүүйй* by taking away *йй*. Thus, in the “Grammar” of M. Smotrytskyi the following morphemic and word-formative phenomena are covered: classification of words by morphemic and word-formative structures, word-formative motivation, some aspects of the suffixation and prefixation of adjectives and participles.

Keywords: word-formation, morphemic, “Grammar” of M. Smotrytskyi, Old Ukrainian linguistics.

Постановка проблеми. Необхідність виділення словотвору як окремого розділу мовознавчої науки вперше в україністиці обґрунтував у своїх численних студіях професор І.І. Ковалик у 50-х роках XX ст. А вже в 70-х роках дериватологія остаточно виокремилася як самостійна галузь лінгвістичних знань з чітко визначеним спеціальним предметом дослідження, власною проблематикою, системою наукових понять і термінів та методами наукового дослідження.

Більшою чи меншою мірою коло питань, що стосуються словотвору, висвітлювали автори граматик кінця XIX – початку XX ст. Однак певні відомості про морфемну будову слова, спроби пояснити шляхи творення слів знаходимо ще в середньовічних граматичних описах. Однією з таких праць, яка стала помітним явищем в українському мовознавстві і мала значний вплив на розвиток лінгвістичної думки наступних століть, була «Граматика» М. Смотрицького 1619 року.

Мета статті – проаналізувати розуміння граматистами початку XVII ст. окремих морфеміко-словотвірних явищ та охарактеризувати способи відображення їх у «Граматичі» М. Смотрицького.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання становлення словотвору як галузі мовознавства, історія формування словотвірної терміносистеми постійно привертає увагу лінгвістів. На сьогодні в українському мовознавстві досить детально проаналізовано названі проблеми на прикладі граматик к. XIX – поч. XX ст. (Л.І. Пена, О.М. Горда та ін.). Середньовічні граматичні праці, здебільшого, залишаються поза увагою дослідників. Принагідний опис словотвірних явищ у «Граматичі» М. Смотрицького знаходимо в працях В.В. Німчука [1]. Окрему розвідку питанням словотвору у названій граматичі присвятив Ф.Я. Середа [2]. Однак це дослідження було зроблено ще у 80-х рр. XX ст., коли дериватологія перебувала тільки на стадії формування. Тому окремі явища не знайшли відображення у названій розвідці, а деякі вимагають

перегляду з точки зору сучасного розуміння морфеміки і словотвору та їхніх терміносистем.

Виклад основного матеріалу. У «Граматиці» М. Смотрицького 1619 року ні окремого розділу зі словотвору, ні окремого опису яких-небудь дериватологічних явищ немає. Однак деякі відомості з морфеміки та словотвору знаходимо в загальному описі частин мови у другому розділі граматики.

Так, кожна частина мови має три «начертанія»: «простое», «сложенное» та «пресложенное». До «простого начертанія» належать слова, що складаються з одного слова. «Сложенное» («двома реченма состоаѣе има познаваеца» [3, с. гд], тобто таке, яке складається з двох слів. «Трєми реченми сложенное има» [3, с. гд] називається «пресложенное». Отже, поділ слів за «начертаніями» М. Смотрицький здійснював залежно від кількості слів, що входили до його складу. Наприклад: *славный* – *преславный* – *препрославный* (прикметник), *емлю* – *приемлю* – *восприемлю* (дієслово), *славно* – *преславно* – *препрославно* (прислівник), *прежде* – *пре(ж)дедаже* – *пре(ж)дедаже не* (сполучник) та ін. Просте слово автор граматики ускладнював чи, точніше, поширював спочатку одним префіксом, а потім двома. З сучасного погляду такі приклади, звичайно, є не дуже вдалими. Адже префікс є словотворчим формантом, а не окремим словом, тому називати такі похідні складними немає підстав. Однак у XVII ст. М. Смотрицький, як і його попередники, автори інших європейських граматик XVI–XVII ст., вважав префікси приїменниками: приїменники «Сочинителнѣ и Сложнѣ пре(д)лагают(ъ)са», тобто сполучаються з формами іменних частин мови чи виступають як префікси [1, с. 127]. Таким чином, М. Смотрицький, виділяючи три різновиди «начертанія» слів, фактично здійснював їх поділ за морфемною будовою.

Імена М. Смотрицький поділяв на два види: 1) «первообра(з)ный»; 2) «производный» [3, с. гв], тобто ділив слова на первинні і вторинні, чи похідні. «Производныя» – це імена, утворені від «первообра(з)ных». Їх М. Смотрицький виділяв 8 видів:

1) «отчеименный» (*Павловъ* / *Павлова* *ѿ* *Павла*; *Петровъ* / *Петрова* *ѿ* *Петра*, равнѣ *Павловна*, *Петровна*) – утворення імен по батькові, присвійні прикметники;

2) «отечественный» (*Лвованинѣ*) – назви мешканців певного населеного пункту;

3) «властели(н)ный» (*воеводиць* / *воеводинна* *ѿ* *воеводы*, *царевичь* / *царевна* *ѿ* *царя*) – назви владних посад;

4) «язычєскій» (*Грекъ* / *Грекини* *ѿ* *Греции*; *Россъ* / *Россини* *ѿ* *России*) – назви мешканців певної країни;

5) «глаголный» (*слышаніе* / *слышатель* *ѿ* *слышу*; *слуханіе* *ѿ* *слухаю*; *читаніе* *ѿ* *читаю*) – віддієслівні похідні;

6) «ѿименный» (*солнечный* *ѿ* *солнца*; *златый* *ѿ* *лата*) – відіменні похідні. Ще у 80-х роках XX ст. Ф.Я. Середа спостеріг особливості творення прикметника *златый*, зазначаючи, що «М. Смотрицький чи не перший серед мовознавців звернув увагу на синкретичний характер морфеми *-ый*» [2, с. 146]. У сучасному мовознавстві такі похідні кваліфікують як нульсуфіксальні;

7) «оумалительный» (*словице*, *тѣлице*) – похідні зі значенням зменшеності;

8) «оуничжигительный» (*женщице*, *дѣтщице*, *вретище*) – похідні зі значенням збільшення чи згрубілості [3, с. гґ – гґ зв.].

Виділяючи різновиди «производных» імен, М. Смотрицький спробував встановити між первинними і вторинними словами відношення похідності. Основними її ознаками, на його думку, є передусім мотивованість значень «производных» імен словами, від яких вони походять. Звичайно, поділ М. Смотрицького далекий від ідеалу насамперед через порушення єдиного принципу класифікації: тут маємо і семантичну мотивацію, і похідність залежно від частиномовної належності компонентів, і залежність семантики похідних від значення словотворчого форманту тощо.

Відомості про творення окремих видів похідних імен знаходимо в описі парадигм відмінювання. Зокрема, «притажатаєльныя» імена мають «оконченіє» **овъ, ова, ово / ѣвъ, ѣва, ѣво**: *Павловъ / Павел, Павлова / Павла, Павлова / Павле; Андреевъ, Андреева, Андреево; инъ, инна, ино* (**инъ** може мати синонімічний відповідник **вль**): *Варнавинъ / Варнавлъ, Варнавина / Варнавлъ, Варнавино / Варнавлъ; ѿй / ѣ, аа / а, ѣѣ / ѣ: сѿновій / сѿвень, сѿновлаа / сѿновла, сѿновнєѣ / сѿновнє; отчій / отець; Божій* [3, с. іг]. «Отечєствныя» та «язычєскія» прикметники мають «оконченіє» **скій, скаа, скоє** чи в усіченій формі **скѣ, ска, ско**, наприклад: *Россійскій / Россійскѣ, Россійскаа / Россійска, Россійское / Россійско*.

Дієслова М. Смотрицький поділяв так само на два види: 1) «первообразный», або «совершенный»; 2) «производный» [3, с. ид зв.]. «Производныя» дієслова мали два підвиди (що було новим, порівняно з граматику Л. Зизанія):

1) «начинате(л)ный» – «єсть иже веѣь начинаему знаменуєть и обычнѣ кончи(т)са на ѣю ако *теплѣю, бѣлѣю*», тобто передають значення початку дії, звичайно мають суфікси **-ѣ-ю**: [3, с. ид зв.];

2) «оучаѣательный» – передають значення повторюваної дії, звичайно мають суфікси **-а-ю-, -а-ю-**: «оучаѣательный єсть иже веѣь оучаѣаему знаменуєть и обычнѣ кончи(т)са на аю и лю ако *бѣгаю, читаю, твораю, храняю, лѣтаю*» [3, с. ид зв.].

В основі запропонованого М. Смотрицьким поділу похідних дієслів лежить семантичний принцип, а саме «характер дії». Загалом зазначимо, що до сер. XIX ст. термін «вид» вживався насамперед стосовно словотвору дієслова [1, с. 58].

Поділ слів за «начертаніями» та «видами», як і самі терміни, не були нововведенням М. Смотрицького: автор граматики наслідував своїх попередників. Однак, на відміну від Л. Зизанія, М. Смотрицький виділяв три, а не два «начертанія» дієслів; вісім, а не шість видів похідних імен; поділяв похідні дієслова на підвиди за семантичним принципом.

Окремі відомості про суфіксальний та префіксальний словотвір прикметників знаходимо при описі ступенів порівняння, яких автор граматики розрізняв три: «имените(л)ный», «ра(з)судите(л)ный» та «превосходите(л)ный». Вищий ступінь порівняння («ра(з)судите(л)ный») «єсть вторый гласъ имене прилагате(л)наго... егоже ѿконченіє мужєское єсть **шій**: женское, **шаа**: сре(д)нее, **шеє**: ако *сва(т)шій / сва(т)шаа / сва(т)шеє*» [3, с. 89]. Прикметники найвищого ступеня порівняння («превосходите(л)ный») закінчуються на **ѣшій**,

ѣйшаа, ѣйше: *стѣйшій / стѣйшаа / стѣйше* [3, с. 90]. Отже, М. Смотрицький учив, що вищий ступінь порівняння утворюється за допомогою суфікса **-ш-**, найвищий – **-ѣйш-**. Як відомо, у старослов'янській мові форма вищого ступеня творилася за допомогою суфікса **-и-** (родовий відмінок **-ыш-**) та **-ѣ-** (родовий відмінок **-ѣиш-**), причому форми з **-ѣиш-** переважали. Давні форми з суфіксами **-ш-** та **-ѣиш-** < **-ѣиш-**, як зазначав В. В. Німчук, характерні й для народних говорів, особливо південно-західних [1, с. 40]. На думку дослідника, М. Смотрицький пропонує ці суфікси для творення вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників під впливом «Граматики доброглаголивого еллино-словенського язика» (1591) [1, с. 40].

Цікавим є опис у граматиці процесу творення ступенів порівняння прикметників: «разсудите(л)ный составляетъ ѿ имени(л)наго Положите(л)наго вмѣнену в кончаемый слогъ **ш** и **ы** премѣнену на **і** аже *правый / правий*» [3, с. вѣ]; «превосходительный» утворюється від «разсудите(л)наго» шляхом «между кончаемый и прекончаемый его слогъ **ѣй** вмѣнену: *правий / правѣйшій*» [3, с. вѣ]. Отже, М. Смотрицький виділяє певний повторюваний елемент, однак ніяк не кваліфікує його. Ненаукове пояснення шляхів творення слова зумовлене відсутністю розуміння у XVII ст. поняття твірної основи та словотворчого форманту.

Автор граматики помітив, що найвищий ступінь може утворюватися «соприатѣмъ пре(д)лога **пре**: *славный / преславнѣйшій*» [3, с. вѣ]. **Пре** може приєднуватися і до прикметників звичайного ступеня порівняння, наприклад *преславный*. Такі форми, на думку М. Смотрицького, мають «важшу силу», ніж суфіксальні похідні на **-ѣйш-**, тобто вказують на більший ступінь вияву ознаки. Сам граматист пояснював це так: «престый более может неже стѣйшій» [3, с. вѣ]. Отже, порівнюючи префіксальні та суфіксальні похідні, М. Смотрицький звернув увагу на різницю у їхній семантиці залежно від словотворчого форманту, який брав участь у творенні.

Творення діеприкетників («причастіа») М. Смотрицький розглядав у зв'язку з описом їх часових форм («времена Причастіа»). На думку В.В. Німчука, це штучно введені діеприкетники, що, очевидно, відповідали грецьким предикативним діеприкетникам [1, с. 74–75]. У М. Смотрицького вони мають всі ті часові форми, що й відповідні дієслова, тобто дієслова «времена настоаѣаго, вида совершеннаго» на **ѣй**, **ый** (**ій**), **мый** (**біай**, **влекій**, **вѣдѣй**, **біемѣй**) та «времена настоаѣаго, вида оучаѣателна» на **ѣй**, **мый** (*читалѣй*, *біемѣй*), «преходаѣаго времени» –

на **ѣй**, **шій**, **ый**, **ный** (*влечѣй*, *влекій*, *бивѣй*, *біемѣй*); минулого часу («прешедшаго» і «мимошедшаго») – на **ый**, **ный** (*біавѣй*, *біалный*; *білавѣй*, *біаланый*); «будуѣаго времени» – від префіксальних основ на **ѣй**, **ѣій**, **ѣй**, **мый** (*прочѣй*, *прочѣій*, *побіай*, *побіюѣій*, *побіемѣй*); «непредѣлнаго времени» – від префіксальних основ на **ѣй**, **ій**, **ый**, **ный** (*сотворѣй*, *повлекѣй*, *побивѣй*, *побіемѣй*).

У граматиці подається пояснення шляхів утворення діеприкетників. Наприклад: *чтый* ѿ чту приложеноу ѣй; *чтѣшій* ѿ чту приложеноу ѣій («времена настоаѣаго, вида совершеннаго»); *читалѣй* ѿ читаю: ю измѣнену на ѣй («времена настоаѣаго, вида оучаѣателна»); *четшій* ѿ четохъ: охъ измѣнену на шій («преходаѣаго времени»); *читавѣй* ѿ читахъ: преложеноу хъ на ѣй («прешедшаго времени, вида оучаѣателна»); *читавѣй* ѿ читаахъ: преложеноу хъ на ѣй («мимошедшаго времени»); *прочѣй / прочѣшій* ѿ чтый / четшій («непредѣлнаго времени»); *прочѣшій* ѿ прочту приложеноу ѣій («будуѣаго времени»). Як бачимо, відсутність поняття твірної основи і словотворчого суфікса призвело до невірної виділення суфіксів діеприкетників [2, с. 147].

М. Смотрицький ввів у нашу граматичну літературу поняття діеприкетника («Дѣепричастіа»), які, за його визначенням, були усіченими формами діеприкетників. Сам граматист так пояснює творення цих форм: *чты* ѿ причастіа чтый ѿату ѣй, *чтѣш* ѿ причастіа чтѣшій ѿату ѣій («времена настоаѣаго, вида совершеннаго»); *читалѣй* ѿ причастіа читаѣшій ѿату ѣй, *читаюѣш* ѿ причастіа читаюѣшій ѿату ѣій («времена настоаѣаго, вида оучаѣателна»); *читавѣй* ѿ читавѣшій ѿату ѣй («времена прешедшаго») та ін.

Висновки. У праці «Грамматіки Славенскіа правилное Свнтагма» (1619) висвітлено такі морфеміко-словотвірні явища, що, як слушно зауважує Ф.Я. Серєда, були в зародковому стані [2, с. 147]:

1) виділяючи три різновиди «начертаніа» слів, М. Смотрицький фактично здійснював їх поділ за морфемною будовою;

2) поділ слів на два види: 1) «первообра(з)ный»; 2) «производный» автор граматики здійснював залежно від їхньої словотвірної будови;

3) зроблена класифікація похідних імен, встановлено відношення похідності між «первообра(з)ными» та «производными» іменами на основі словотвірної мотивації;

4) розглянуто деякі моменти суфіксального та префіксального словотворення прикметників та діеприкетників.

Список літератури:

1. Німчук В.В. Грамматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства. Київ, 1979. 112 с.
2. Серєда Ф.Я. Питання словотвору в «Граматиці» М. Смотрицького. *Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст.* Київ, 1982. С. 74–77.
3. Смотрицький М. Грамматика; факсимільне видання. Київ, 1979. 252 с.

References:

1. Nimchuk, V.V. (1979). Hramatyka M. Smotrytskoho – perlyna davnoho movoznavstva [Grammar of M. Smotrytskyi is a pearl of ancient linguistics]. Kyiv: Naukova dumka.
2. Sereda, F. (1982). Pytannia slovtvoru v «Hramatytsi» M. Smotrytskoho [On the word-formation in “Grammar” of M. Smotrytskyi]. *Shkhidnoslov'ianski hramatyky XVI–XVII st.* [East Slavic grammars of the 16–17th centuries]. Kyiv: Naukova dumka.
3. Smotrytskyi, M. (1979). Hramatyka [Grammar]; facsimile edition. Kyiv: Naukova dumka.